ΔΟΚΙΜΑΖΕΙΝ ΤΑΣ ΦΑΝΤΑΣΙΑΣ

—Οράματα και παραισθήσεις στην ελληνική και χριστιανική αρχαιότητα

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΚΥΡΤΑΤΑΣ
Καθηγητής της Ύστερης Αρχαιότητας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Η ικανότητα της ψυχής να συλλαμβάνει εικόνες, ήχους ή οσμές υπερβαίνοντας ή παραβαίνοντας τα δεδομένα της εμπειρίας απασχόλησε συχνά τους αρχαίους Έλληνες. Οι σχετικές συζητήσεις αφορούσαν, μεταξύ άλλων, τα όνειρα, τα οράματα, τις οπτασίες, τις φαντασιώσεις, τις παραισθήσεις, αλλά και τη μανία, δηλαδή την τρέλα – για να χρησιμοποιήσουμε, κάπως ελεύθερα, ορισμένες από τις ελληνικές κατηγορίες.

01

ΗΔΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ ΔΙΑσώζεται ένας ενδιαφέρων απόηχος γύρω από τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι συνηθίζουν να αποδίδουν τις μορφές των θεών. Φημισμένη είναι η άποψη που διατύπωσε ο Ξενοφάνης: Οι Αιθίοπες, παρατήρησε, φαντάζονται τους θεούς μαύρους και με πλακουτσή μύτη, ενώ οι Θράκες γαλανομάτες και κοκκινομάλληδες. Αλλά και τα ζώα, αν είχαν χέρια, θα τους ζωγράφιζαν με τη δική του μορφή το καθένα. Πέρα από την κριτική που ενδεχομένως ασκούσε στον ανθρωπομορφισμό των θεών, ο Ξενοφάνης, όπως είναι φανερό, υπέθετε ότι η ανθρώπινη φαντασία χρησιμοποιεί ως πρώτη ύλη εικόνες που παράγονται από τον αισθητό κόσμο, και μάλιστα το οικείο περιβάλλον.

Το γενικότερο ζήτημα έθεσε με σαφή τρόπο ο πλατωνικός Σωκράτης. Σε μια από τις σχετικές συζητήσεις του κάνει λόγο για *ψευδείς αισθήσεις*, βάζοντας στην κατηγορία αυτή τα όνειρα, διάφορες άλλες νόσους (δίνοντας έτσι την εντύπωση ότι ταξινομεί τα όνειρα στις αρρώστιες), την τρέλα, τα παρακούσματα, τις οφθαλμαπάτες και τις παραισθήσεις. Ο συνομιλητής του Θεαίτητος εμφανίζεται να συμφωνεί ότι οι άνθρωποι σχηματίζουν

02

01 Hendrick ter Brugghen, «Δημόκριτος», 1629.

02 Joos van Craesbeeck, «Ο πειρασμός του Αγίου Αντωνίου», 1650.

συχνά παραστάσεις από πράγματα που δεν υπάρχουν και συμπληρώνει ότι οι τρελοί και όσοι ονειρεύονται φαντάζονται κάποτε τους εαυτούς τους θεούς ή πτηνά που πετούν.

Συστηματικότερος, όπως πάντα, ο Αριστοτέλης ασχολήθηκε και αυτός με το ζήτημα της φαντασίας, προσπαθώντας να την ταξινομήσει πλάι στις άλλες ιδιότητες της ψυχής. Παρατηρεί, έτσι, ότι ο άνθρωπος μπορεί να φέρνει μια εικόνα στα μάτια του όποτε θέλει, με δική του βούληση, χωρίς να υπάρχει διαθέσιμο ένα αισθητό αντικείμενο· και ότι η φαντασία που συλλαμβάνει προκαλεί τις ίδιες αντιδράσεις με τη θέαση μιας ζωγραφιάς. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα που προσκομίζει είναι πάλι τα όνειρα – μολονότι γνώριζε ασφαλώς ότι τα όνειρα προκαλούν κάποτε εντονότερες αντιδράσεις από τις ζωγραφιές. Διαχωρίζει επιπλέον τις φαντασίες σε αληθείς και ψευδείς. Η συζήτηση, πάντως, στο *Περί ψυχής* σύγγραμμά του κλείνει χωρίς να γίνει σαφής η προέλευση του φαινομένου. Με τα όνειρα ο Αριστοτέλης είχε άλλωστε ασχοληθεί αναλυτικότερα σε άλλα συγγράμματα.

Κάποια απάντηση στο πρόβλημα της προέλευσης προσπάθησε να δώσει, καθώς φαίνεται, ο στωικός φιλόσοφος Ζήνων, όπως πληροφορεί ο βιογράφος του Διογένης Λαέρτιος. Ακολουθώντας έναν κοινό τόπο της εποχής (που απαντά ήδη στον Θεαίτητο), ο Ζήνων ισχυρίστηκε ότι οι παραστάσεις που δημιουργούνται στην ψυχή είναι αποτυπώματα – όπως αυτά που αφήνουν οι σφραγίδες στο κερί. Αλλά τα αποτυπώματα άλλοτε προέρχονται από πραγματικά αντικείμενα και άλλοτε από αντικείμενα που δεν υπάρχουν ή από αντικείμενα που υπάρχουν μεν αλλά δεν αποδίδονται σωστά. Η παρουσίαση πάντως είναι εξαιρετικά σύντομη και έτσι δεν διευκρινίζεται πώς είναι δυνατόν τα ανύπαρκτα αντικείμενα να αφήνουν αποτυπώματα.

Ιδιαίτερος προβληματισμός αναπτύχθηκε γύρω από την προέλευση και την ερμηνεία των ονείρων, που πάντα εκπλήσσουν με την ευρηματικότητα και την παραδοξότητά τους. Φαίνεται μάλιστα πιθανό η πίστη σε δαίμονες και φαντάσματα να βασίστηκε, σε μεγάλο βαθμό, σε όσα απίθανα βλέπουν συχνά οι άνθρωποι στον ύπνο τους. Σχολιάζοντας τις αντιδράσεις στο φαινόμενο αυτό, ο Πλούταρχος, γράφοντας στο τέλος του πρώτου αιώνα μ.Χ. και στην αρχή του δεύτερου, καυτηρίαζε με πάθος τους δεισιδαίμονες που δίνουν πίστη στα *φρικώδη είδωλα* και τα *τεράστια φάσματα*, δηλαδή φαντάσματα, που βλέπουν στα όνειρά τους, καθώς και στις δοξασίες για τα δεινά που τους περιμένουν μετά το θάνατό τους, βλέποντας με τη φαντασία τις πύλες του Άδη να ανοίγουν και τους ποταμούς του πυρός να ανακατεύονται με τα νερά της Στυγός, ενώ κάνουν την εμφάνισή τους *πολυφάνταστα είδωλα* με απαίσιες όψεις και φοβερές κραυγές. Το σύγγραμμά του *Περί δεισιδαιμονίας* είναι γεμάτο με τέτοιες φανταστικές περιγραφές. Ό,τι κι αν ισχυρίζεται πάντως ο Πλούταρχος, η πίστη στις περιγραφές του Άδη έτεινε να γίνει καθολική στην εποχή του.

Λιγότερο γνωστός είναι ο πειραματισμός με τη φαντασία και τον τρόπο λειτουργίας της. Γι' αυτό και παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Σύμφωνα με μια παράδοση που διασώζει ο Λουκιανός στο έργο του *Φιλοψευδής*, ο Δημόκριτος, που ήταν σύγχρονος του ιστορικού Σωκράτη, αποφάσισε κάποτε να κατοικήσει στα μνήματα, έξω από τις πύλες της πόλης, με σκοπό να αποδείξει την ανυπαρξία των φαντασμάτων. Έζησε, λοιπόν, ο σοφός στους τάφους, γράφοντας τα συγγράμματά του νύχτα μέρα.

Σε όλη την αρχαιότητα, όπως άλλωστε και σήμερα, ήταν διαδεδομένη η πίστη ότι στα νεκροταφεία κυκλοφορούν τις νυκτερινές ώρες ψυχές νεκρών, και μάλιστα αυτών που πέθαναν με βίαιο τρόπο, απαγχονισμό, καρατόμηση ή σταύρωση. Τις δοξασίες αυτές επιβεβαιώνει άλλωστε με χιούμορ ο ίδιος ο Λουκιανός, δίνοντας την εντύπωση ότι τη δική του εποχή, τον δεύτερο δηλαδή αιώνα μ.Χ., γίνονταν επίσης ευρύτερα δεκτές από ανθρώπους με μόρφωση και κύρος στην κοινωνία. Η εμφάνιση δαιμόνων και φαντασμάτων προσκομιζόταν ως απόδειξη της επιβίωσης της ψυχής μετά το θάνατο, διαχωρισμένης από το σώμα της. Αυτήν ακριβώς την άποψη προσπαθούσε να καταπολεμήσει ο Δημόκριτος.

Καθώς η περιφρόνηση του σοφού προς τις κοινές δοξασίες έγινε γνωστή, κάποιοι νεαροί (όπως το θέλει η ιστορία που διασώζει ο Λουκιανός) αποφάσισαν να τον τρομάξουν. Τον επισκέφτηκαν, λοιπόν, στα μνήματα που κατοικούσε, φορώντας μαύρα νεκρικά ρούχα και προσωπεία, δηλαδή μάσκες, που είχαν τη μορφή νεκροκεφαλής. Αφού τον κύκλωσαν, άρχισαν να χορεύουν γύρω του αναπηδώντας με γοργό ρυθμό. Κι αυτός, χωρίς να διακόψει το γράψιμο (προφανώς με το φως του λυχναριού, εφόσον η επίσκεψη θα έγινε νύκτα), και χωρίς να γυρίσει να τους κοιτάξει, τους κάλεσε κοφτά να αφήσουν τα αστεία.

Παρόμοιες ιστορίες για τον Δημόκριτο φαίνεται ότι κυκλοφορούσαν από νωρίς. Ο Διογένης Λαέρτιος επικαλείται μάλιστα έναν ιστορικό που έζησε στο τέλος του τρίτου αιώνα π.Χ. και ο οποίος ισχυριζόταν ότι ο Δημόκριτος συνήθιζε να ζει ως ερημίτης (*ερημάζων*), να κατοικεί στους τάφους και ότι, γενικώς, πειραματιζόταν με ποικίλους τρόπους. Η διατύπωση *δοκιμάζειν τας φαντασίας*, που δίνει ο βιογράφος, θα μπορούσε να μεταφραστεί ως έλεγχος της ικανότητας της ψυχής να σχηματίζει εικόνες. Η επιλογή των τάφων ενδέχεται έτσι να μην αποσκοπούσε απλώς στη διάψευση των λαϊκών δοξασιών. Ο σοφός δοκίμαζε ίσως τις ιδιότητες της δικής του ψυχής σε συνθήκες έντονες και ακραίες. Η ίδια μαρτυρία θέλει τον Δημόκριτο να επισκέπτεται την Αίγυπτο και να μαθητεύει στους φημισμένους ιερείς της.

Λέγεται ότι ένα από τα συγγράμματά του είχε τίτλο *Περί των εν Άδη*, και θα ήταν ωραίο να φανταστούμε ότι το συνέταξε μέσα σε ένα μνήμα. Άλλα συγγράμματα που του αποδίδονται είχαν τίτλους *Περί ειδώλων* και *Περί ψυχής*, το οποίο φαίνεται ότι περιλάμβανε δύο μέρη, ένα *Περί νου* και ένα *Περί αισθήσεων*.

Στους τάφους επέλεγαν συχνά να κατοικήσουν και ορισμένοι χριστιανοί της Αιγύπτου, Έλληνες και ντόπιοι. Ο εγκλεισμός για λόγους θρησκευτικής πίστης, αυτοσυγκέντρωσης ή αφιέρωσης στο θεό συνηθιζόταν από παλιά στη γη του Νείλου και ασφαλώς δεν ήταν άγνωστος στους Έλληνες της κλασικής εποχής. Μετά τις κατακτήσεις του Αλεξάνδρου ωστόσο, οι επαφές με την Αίγυπτο πύκνωσαν, η πληροφόρηση αυξήθηκε και το δέος των Ελλήνων για τις θρησκευτικές πρακτικές και δοξασίες των Αιγυπτίων μεγάλωσε. Ο Λουκιανός, στο ίδιο έργο που αναφέρει τον Δημόκριτο, κάνει λόγο για πλήθος αιγυπτιακά βιβλία με απίστευτες ιστορίες που κυκλοφορούσαν τις μέρες του. Με ιδιαίτερη χάρη αφηγείται την ιστορία ενός *ιερού ανδρός* που παρέμεινε κλεισμένος στα άδυτα του ναού, πιθανότατα του μεγάλου Σεραπείου, για είκοσι τρία χρόνια. Όπως τον πληροφορούσαν οι συνομιλητές του, μετά τον εγκλεισμό, ο άνδρας αυτός ήταν ικανός να κάνει μεγάλα θαύματα, όπως να καβαλάει κροκόδειλους και να συναναστρέφεται θηρία.

Με ξυρισμένο κεφάλι και ντυμένος στα λευκά, ο ιερός άνδρας για τον οποίο πληροφορήθηκε ο Λουκιανός, έπαιρνε το σύρτη της πόρτας, το σκουπόξυλο ή το γουδοχέρι, το έντυνε με ρούχα, έλεγε κάποια *επωδή*, δηλαδή ξόρκι, και του έδινε χαρακτηριστικά ανθρώπου. Κι αυτό έφερνε νερό, ψώνιζε, μαγείρευε και υπηρετούσε. Θέλοντας να μάθει την τέχνη, ο συνομιλητής του Λουκιανού, που άκουσε κάποτε κρυφά το ξόρκι, πειραματίστηκε μόνος του. Λίγο έλειψε, ωστόσο, να πνιγεί όταν ζήτησε νερό, αλλά δεν ήξερε στη

03

03 Salvador Dali, «Ο πειρασμός του Αγίου Αντωνίου», 1946 (;).

συνέχεια πώς να τερματίσει την εντολή. Επιχείρησε να κόψει το ξύλο στα δύο, αλλά διπλός πια ο νέος του υπηρέτης έφερνε διπλές ποσότητες νερού.

Ο Λουκιανός τα έγραφε αυτά θέλοντας να χλευάσει την αφέλεια των συγχρόνων του, διασώζει, ωστόσο, άφθονες χρήσιμες και ενδιαφέρουσες πληροφορίες. Σύμφωνα με μια άλλη ιστορία, κάποιος έμπειρος στην αντιμετώπιση των φαντασμάτων κλείστηκε κάποτε σε ένα στοιχειωμένο σπίτι. Τη νύχτα, καθώς διάβαζε με το φως του λυχναριού, του παρουσιάστηκε ο *δαίμων*, δηλαδή το φάντασμα, κορακιασμένο, με μακριά μαλλιά και πιο μαύρο από το ζόφο. Τον είδε καθαρά άλλοτε να παίρνει τη μορφή σκύλου, άλλοτε ταύρου και άλλοτε λιονταριού. Ατρόμητος, ωστόσο, αυτός, πρόφερε μια *φρικωδεστάτη επίρρησιν*, δηλαδή επιτίμηση ή κατάρα, που γνώριζε στα αιγυπτιακά, το ξόρκισε και το στρίμωξε σε μια σκοτεινή γωνιά. Την άλλη μέρα, αντί να τον βρουν νεκρό, όπως περίμεναν, οι γείτονες βρήκαν το σπίτι απαλλαγμένο από το φάντασμα. Ο Λουκιανός θεωρούσε προφανώς ότι η τόλμη και η ψυχραιμία του Δημόκριτου στο επεισόδιο με τα μνήματα δεν είχε καμία απολύτως σχέση με τη θρυλούμενη τόλμη και ψυχραιμία του δεισιδαίμονα και μυθομανούς εξορκιστή. Αλλά η κοινή γνώμη δεν ήταν με το μέρος του.

Με σκοπό να αντιμετωπίσει τους δαίμονες, ο χριστιανός Αντώνιος αποφάσισε στο τέλος του τρίτου μεταχριστιανικού αιώνα να ασκηθεί κατοικώντας και αυτός σε ένα μνήμα μακριά από το χωριό του, παραγγέλλοντας σε κάποιο γνωστό του να του φέρνει ψωμί. Σύμφωνα με το βιογράφο του, τον επίσκοπο Αλεξανδρείας Αθανάσιο, παρουσιάστηκε μια νύχτα εμπρός του πλήθος δαιμόνων που του επιτέθηκαν, τον καταπλήγωσαν και τον άφησαν άφωνο. Τόσο σφοδροί ήταν οι πόνοι, όπως διαβεβαίωνε αργότερα, που κανένα κτύπημα ανθρώπου δεν θα μπορούσε να προξενήσει. Όταν την επόμενη μέρα τον επισκέφθηκε ο γνωστός του, τον βρήκε σαν νεκρό και τον μετέφερε στην εκκλησία – προφανώς για να οργανωθεί η κανονική του ταφή. Ο Αντώνιος, ωστόσο, συνήλθε, κλείστηκε στο μνήμα για δεύτερη φορά και άρχισε να προσεύχεται.

Με τον δεύτερο εγκλεισμό του, οι δαίμονες επιτέθηκαν ξανά με τέτοιους κτύπους ώστε ο τόπος να δίνει την εντύπωση ότι σείεται. Τρυπώντας τους τέσσερις τοίχους, φάνηκαν να εισέρχονται μεταμορφωμένοι σε θηρία και ερπετά. Γέμισε αμέσως το μνήμα με *φαντασίας*, δηλαδή μορφές λεόντων, άρκτων, λεοπαρδάλεων, ταύρων, φιδιών, σκορπιών και λύκων. Ο Αντώνιος, ωστόσο, υβρίζοντας και προσβάλλοντας φραστικά τους δαίμονες (προφανώς στα αιγυπτιακά, που ήταν η μητρική του γλώσσα), άντεξε όλες τις επιθέσεις. Στο τέλος, υψώνοντας τα μάτια είδε τη στέγη να ανοίγει και μια ακτίνα φωτός να κατεβαίνει προς αυτόν. Οι δαίμονες εξαφανίστηκαν, ο σωματικός πόνος έπαψε και ο νεκρικός οίκος έγινε πάλι ακέραιος. Από την ημέρα εκείνη ο ασκητής απέκτησε μεγαλύτερη σωματική αντοχή από ό,τι προηγουμένως και άρχισε να συνομιλεί απευθείας με τη θεϊκή οπτασία. Όταν βγήκε από το μνήμα ήταν περίπου τριάντα πέντε ετών.

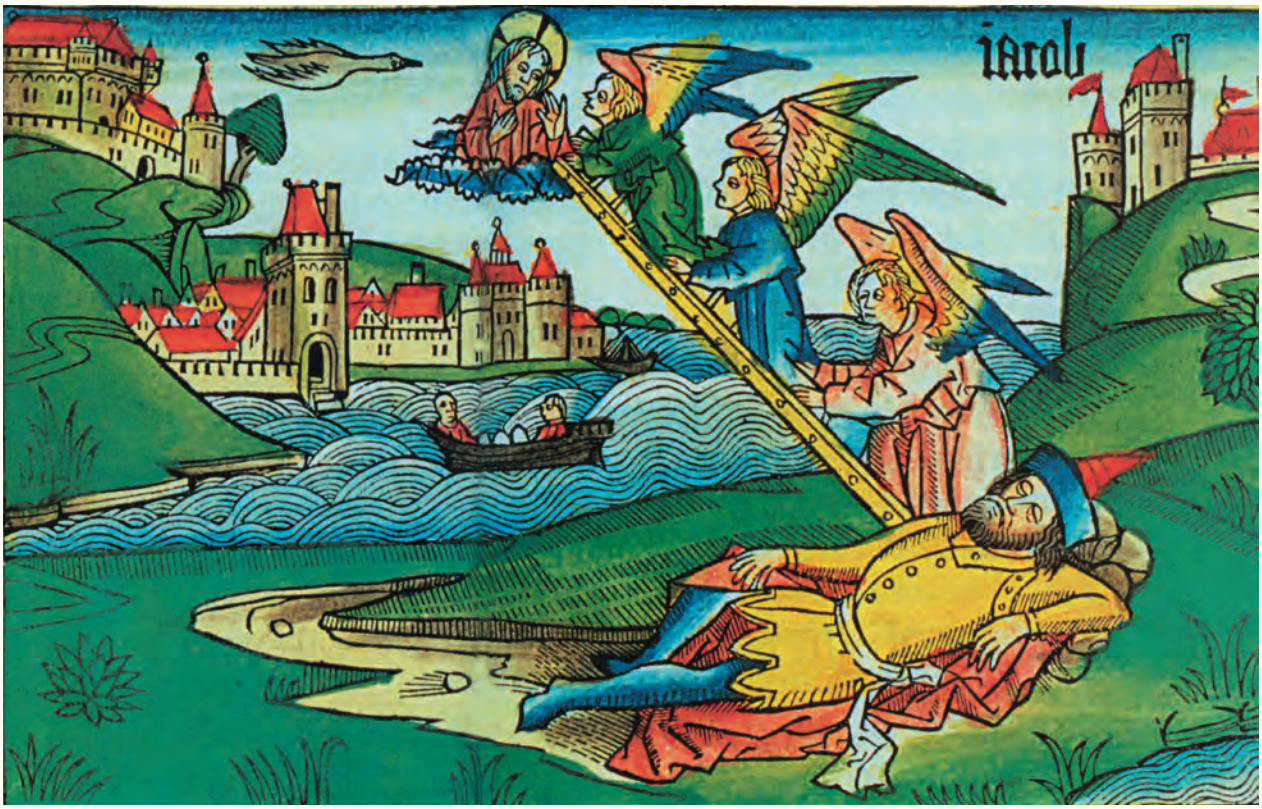

04

04 «Το όνειρο του Ιακώβ», Βίβλος της Νυρεμβέργης, 1483.

Έγκλειστος σε τάφο αλλά και με άλλες επίπονες και πολυετείς ασκήσεις, ο Αντώνιος, σε αντίθεση με τον Δημόκριτο, βεβαιώθηκε για την ύπαρξη των δαιμόνων – αλλά και για τον τρόπο με τον οποίο ενεργούν. Έβγαλε έτσι το συμπέρασμα ότι προκαλούν φανταστικές εικόνες παίρνοντας τις μορφές γυναικών, θηρίων, ερπετών, μεγάλων σωμάτων και πλήθους στρατιωτών. Οι φαντασίες αυτές, ωστόσο, ήταν ψευδείς. Εμφανίζονταν να ομιλούν και να προκαλούν θορύβους, να γελούν ανόητα, να σφυρίζουν και να χορεύουν. Αλλά όλες οι μεταμορφώσεις τους, οι κτύποι και οι ήχοι ήταν, κατά τη γνώμη του Αντώνιου, ένα θέατρο, μια *σκηνή*. Το φως που εξέπεμπαν δεν ήταν αληθινό. Ήταν ένα προοίμιο και προείκασμα του μελλοντικού πυρός.

Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, για να το διατυπώσουμε διαφορετικά, οι φανταστικές εικόνες ήταν ψεύτικες, αλλά αποτύπωναν μια πραγματικότητα, εφόσον οι δαίμονες ήταν υπαρκτές οντότητες. Η δύναμή τους να λαμβάνουν γνώριμες μορφές και να αποτυπώνονται στις ψυχές των ανθρώπων βασιζόταν σε ένα επίσης πραγματικό φως, το πύρινο φως της κολάσεως. Κατά παρόμοιο ίσως τρόπο, ο Αντώνιος πίστευε ότι οι καθαρές ψυχές, όπως αυτές των προφητών, μπορούσαν να βλέπουν με διορατικότητα πράγματα που βρίσκονταν σε άλλους τόπους και χρόνους. Τα μη υπαρκτά αντικείμενα που, σύμφωνα με τον Ζήνωνα, προκαλούν τις ακατάληπτες φαντασίες (αυτές τις οποίες άλλοι στωικοί αποκαλούσαν *το φανταστικόν*) ήταν κατά τον Αντώνιο υπαρκτά· μόνο που βρίσκονταν πολύ μακριά στο χώρο ή το χρόνο.

Ο Αντώνιος, σύμφωνα πάντα με το βιογράφο του, έκανε μια ακόμα σημαντική ανακάλυψη. Δοκιμάζοντας τις δικές του αντοχές έβγαλε το συμπέρασμα ότι οι πειρασμοί των ασκητών, που έβλεπαν και άκουγαν τους μεταμορφωμένους δαίμονες, ήταν στην πραγματικότητα εσωτερική δική τους υπόθεση. Όπως το θέλει η ιστορία που μας παραδίδεται, τον επισκέφτηκε κάποτε στο μοναστήρι του ο ίδιος ο Σατανάς, αδύνατος και ψηλός. Είχε έρθει για να διαμαρτυρηθεί, εφόσον αδίκως τον μέμφονταν και τον καταριόνταν οι μοναχοί. Έκαναν λάθος, ισχυρίστηκε, να πιστεύουν ότι τους ενοχλούσε αυτός. Και πρόσθεσε: *Εαυτούς τηρείτωσαν*, ας κοιτάξουν τον εαυτό τους. Η δύναμη των δαιμόνων βασιζόταν στην αδυναμία των μοναχών.

Οι χριστιανοί της εποχής αρκέστηκαν σε αυτές τις παρατηρήσεις. Πίστευαν απολύτως στην ύπαρξη και την επενέργεια των δαιμόνων ώστε δεν σκέφτηκαν να προεκτείνουν το συλλογισμό και να αναζητήσουν την προέλευση της φαντασίας στην ίδια την ανθρώπινη ψυχή. Πολλοί από αυτούς, όπως ο Αντώνιος, αρνήθηκαν να προσδώσουν στον Θεό ανθρώπινη μορφή, όπως έκαναν οι περισσότεροι Έλληνες, και τον φαντάστηκαν να εμφανίζεται ως ακτίνα φωτός ή ασώματη φωνή. Έδωσαν, ωστόσο, πλήθος μορφές στους δαίμονες, εξάπτοντας τη φαντασία των ευσεβών αλλά και των επιφανέστερων καλλιτεχνών έως σήμερα.